

Səməd Vurğunun nəzəri-estetik ideallarında Nizami Gəncəvi

Aygün Bağırılı
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos.

“Nizami Ganjavi in the theoretical and aesthetic ideals of Samed Vurgun”

Samad Vurgun, who has agreed with the authors who call the XII century is the golden age of Azerbaijani culture is based on the literary and artistic heritage of Mahsati Ganjavi, Khagani Shirvani, Nizami Ganjavi. S.Vurgun noted that, the artistic heritage of these poet is full of humanism, high human feelings, cognitive judgments, human and social, spiritual and moral problems did not appear suddenly, but has appeared as a result of a long process of literary and cultural formation. The poet considered the Azerbaijani literature and written monuments of the early 12th century to be the Renaissance era as the source of the formation and development of our culture.

XII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin qızıl dövrü adlandırılan müəlliflərlə həmfikir olan Səməd Vurğun Məhsəti Gəncəvinin, Xaqani Şirvaninin, Nizami Gəncəvinin ədəbi-bədii irsinə əsaslanırdı. S.Vurğun bu şairlərin humanizmlə, yüksək bəşəri hisslərlə, idraki mühakimələrlə çulğalanmış, insan və cəmiyyət hadisələrini, mənəvi və əxlaqi problemləri özündə ehtiva edən bədii irslərinin birdən-birə yaranmadığını, uzun bir ədəbi-mədəni təşəkkül prosesinin nəticəsi kimi təzahür etdiyini söyləyirdi. Şair ortaq başlanğıc dövründə yaranan ədəbiyyatı, yazılı abidələri mədəniyyətimizin təşəkkül və inkişaf qaynağı hesab edir, XII əsr - intibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatını bu zəngin ədəbi-bədii təcrübənin məntiqi davamı kimi dəyərləndirirdi.

Nizami Gəncəvi Səməd Vurğunun təbliğ etdiyi, ədəbi irsinin həm ideya zənginliyindən, həm də poetik kamilliyindən danışdığı sənətkarlardandır. Şair Nizami yaradıcılığına yaxından bələd olandan sonra belə qənaətə gəlmişdir ki, öz türklüyünə, mənsub olduğu xalqın mənəvi dəyərlərinə, əxlaqi keyfiyyətlərinə, milli ruhuna sadıq qalan N.Gəncəvi Şərq şeirində birincidir. Belə ki, Nizami “Xəmsə”sində təkcə vətəni Azərbaycanın deyil, bütün Şərqi obrazını cizgiləmiş, bu

dünyanın portretini yarada bilmişdir. O, bütün insanlığın kədərini duyan, yaşayan və bu yaşantıları sözə çevirən sənətkar olmuşdur. İnsanlığın, bəşəriyyətin faciəsini özünüküləşdirə bildiyindəndir ki, Nizami irsi üçün zaman və məkan çərçivəsi yoxdur. S.Vurğun Nizamini bütün bu xüsusiyyətlərinə görə bir insan kimi öz zamanının oğlu, vətəndaşı hesab edirdisə, bir şair, düşüncə adamı kimi dünənin, bu günün, həm də sabahın mütəfəkkiri hesab edirdi. S.Vurğun bütün fəaliyyəti boyu zamanı qabaqlayan sələfinin irsinə ciddi maraq göstərmiş, istər bədii yaradıcılığında, istərsə də məqalə və məruzələrində onun poetik təfəkkürünə, ədəbi irsinin bəşəriyyətinə ardıcıl olaraq öz münasibətini bildirmişdir. S.Vurğunun onun adını böyük ehtiramla xatırladığı lirik şeirləri (“Nizami”, “Azərbaycan” və s.), “Fərhad və Şirin” pyesinin mövzu və motivlərini Nizami yaradıcılığından götürməsi, “Leyli və Məcnun” poemasını dilimizə tərcümə etməsi dediklərimizə sübutdur.

Səməd Vurğun “Dahi Azərbaycan şairi”, “Nizami və müasir dövrümüz”, “Nizami Gəncəvi”, “Böyük humanist” adlı məqalə və məruzələrində, həmçinin başqa münasibətlə olan çıxışlarında Nizami ədəbi irsinə müxtəlif aspektlərdən nəzər salmış, poeziyasının poetik və məfkurəvi zənginliyini, forma və mündəricə mükəmməliyini təhlil etmiş, onun yaradıcılığının dövrü ilə səsleşən prinsiplərini səriştəli ədəbiyyatşünas kimi işıqlandırmışdır. Biz bu məqalə və çıxışların xronoloji sıralanmasına nəzər salsaq görərik ki, S.Vurğunun Nizami irsindən bəhsi davamlı xarakter daşmışdır. O öz çıxışlarında Nizami əsərlərinin tərcümə və nəşr olunması ilə yanaşı tədqiq edilməsinin də vacibliyini qeyd edir, nizamişünaslıq üçün “Nizami və Şərq ədəbiyyatı”, “Nizami və Qərb ədəbiyyatı”, “Nizami romantik görüşlərin banisi kimi”, “Nizami yaradıcılığında beynəlmilətlik motivləri”, “Nizaminin ədəbi üslubu”, “Nizaminin dünyagörüşü” kimi konkret mövzular da təklif edirdi. Şair təkcə bununla kifayətlənmir, şairin çağdaşları, Şərqdə ədəbi renessans dövrü, ümumiyyətlə Şərq ədəbiyyatı haqqında tədqiqatların aparılmasını və bununla da həm Azərbaycanda, həm də Şərqdə olan milli mənəvi, ədəbi-estetik keyfiyyətələri tanıtmığı, təbliğ etməyi ciddi elmi əhəmiyyət kəsb edən məsələ sayırdı. S.Vurğunun klassik irsin tədqiqinə, yaxın və uzaq keçmişimizin öyrənilməsinə belə tələbkar və prinsiplər münasibəti, çağdaş ədəbi prosesin inkişafında sağlam əsaslardan istifadəni vacib sayması dünya ədəbiyyatına misilsiz incilər bəxş etmiş Azərbaycanın tarixi və mədəniyyətinə dırnaqarası baxanlara, nihilistlərə, kosmopolitlərə tutarlı cavab idi.

Bilirik ki, S.Vurğun həm də Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərini dilimizə tərcümə etmişdir. Yəni şair öz sələfinin ədəbi irsinin bütün poetik incəlikləri ilə, ecazkar qüdrətiylə, fikri-bədii uğurlarıyla bilavasitə tanışlıqdan sonra öz qənaət və mülahizələrini söyləmişdir.

Şair humanizm və vətənpərvərliyi Nizami yaradıcılığının təmali, iç mövzusu hesab edirdi. Onun əsərlərində Azərbaycanın təbiəti, doğma torpağın qədim şöhrəti, əzəmətli qalaları bütün gözəlliyi ilə vəsf olunmuşdur. Amma S.Vurğun Nizami vətənpərvərliyinin mahiyyətini təkcə bunda görmürdü. Mütəfəkkir şairin əsərlərində ictimai bəlalərin, sosial bərabərsizliyin səbəbkarlarına, xalqı fəlakətə, işkəncəyə düşür edənlərə kəskin nifrət və kin duyulurdu. Nizami öz kəsərli bədii müddəaları ilə haqqın, ədalətin bərpasına ədəbi fərman verirdi. S.Vurğun da Nizami vətənpərvərliyinin əsil mahiyyətini bu ictimai-siyasi səciyyə daşıyan motivlərdə görürdü. S.Vurğun Nizamini demokratik ideyaların tərənnümçüsü adlandırır. Şair öz cəsarəti ilə Şərq ədəbiyyatına bir orijinallıq gətirmiş, xalqın sadə nümayəndələrini tərənnüm edərək əbədləşdirmişdir. Professor Azadə Rüstəm Sənainin “Hədiqətül-Həqiqət” əsəri ilə N.Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərinin oxşar və fərqliliyindən bəhs edəndə yazır: “Hədiqət”də xalq kütləsinin ünvanına nahamvar, kobud ifadələr də ara-sıra eşidilməkdədir. Sənai kütlənin halına yanaraq, həm də onu cahil, avam, ali mənəvi hisslərdən məhrum bir toplum kimi qəbul edir. Bu təzad Nizamidə yoxdur. Nizami olur ki, kütlənin içərisindən çıxan ayrı-ayrı naqabil fərdlərin eybəcər və çirkin hərəkətlərini ifşa etsin, ancaq toplumun bütövlükdə ləyaqəti Nizami üçün ucadan da ucadır. “Sirlər

xəzinəsi” də daxil olmaqla Nizaminin bütün əsərlərində şairin abidəsini əbədiləşdirdiyi xalq nümayəndələri obrazları küll halında əməli, hissi, zehni fəaliyyətləri ilə müstəqil dünyagörüşünə və həyatı baxışa malik şəxsiyyət zirvəsinə çatmış, birər xarakterlər, “muxtar” insanlardır. Bu, müsəlman Şərqi ədəbiyyatında humanizmin, şairin öz təbiri ilə deyilsə, “mərdomilik” - insaniliyin ən böyük təntənəsi idi”.

Nizami insanı həmişə bəşəriyyətin ən ali varlığı hesab etmiş, onun şərəfini, ləyaqətini hər şeydən yüksək qiymətləndirmişdir. S.Vurğun məqalələrində Nizaminin insana verdiyi yüksək dəyərdən danışaraq göstərir ki, dahi şair insan zəkasını, insan idrakını hər şeyə qadir hesab edir, insanda yüksək mənəvi keyfiyyətlər görmək istəyirdi. Nizami belə düşünürdü ki, insanın kamil yaxud cahil olmağı onun öz əlindədir. Belə olan təqdirdə, niyə o kamilləşmək, mənən zənginləşmək üçün çalışmasın? Həqiqətin, idrakın təntənəsinə dərin inam bəsləyən şair insanı xeyirxah olmağa, ləyaqətini qoruyub saxlamağa səsləyirdi. Şair göstərirdi ki, Nizami insanın tək cə zahiri tərəflərini, görünən üzünü, keçici hadisələri deyil, onun daxili aləmini, fikir dünyasını bütün ziddiyyəti ilə əks etdirə bilir.

Dahi şair elmin, zəkanın cahanda bütün pisliklərə qalib gələcəyinə inanır, dünya sirlərinin öyrənilməsində ancaq idrakın təntənəsinə ümid bəsləyirdi. Nizaminin etiqadına görə, insanın ən böyük nailiyyəti elm və onun qanunlarıdır.

S.Vurğun bədii sənətdə ənənələrin davamı məsələsindən danışanda Nizaminin dünya bədii düşüncəsinin inkişafına təsirindən söz açaraq qeyd edirdi ki, şair özündən sonra gələn nəsillərin ən yaxşı düşüncə və duyğuları üzərində əsrlərlə hökmran olmuşdur. O, Nizaminin Azərbaycan ədəbiyyatına, Şərq mədəniyyətinə və ümumiyyətlə, dünya ədəbi-estetik fikir aləminə təsirindən, nüfuzundan yazırdı: “Əgər Nizamiyə qədər müsəlman Şərqi İrandə İran ədəbiyyatı qabaqcıl idisə, Nizaminin və onun arxasınca Azərbaycan ədəblərinin bütöv bir nəslinin yaranmasından sonra İran klassik ədəbiyyatı öz birinciliyini bizim Azərbaycan ədəbiyyatına təhvil verdi. Zaqafqaziya, Dağıstan, Orta Asiya, İran, Türkiyə xalqları və başqa xalqların arasında milli dilimizin populyar olması da göstərilən xalqlar arasında Azərbaycan ədəbiyyatının geniş yayılmasına xidmət edirdi”.

Məlum olduğu kimi, Nizaminin yüzlərlə davamçısı, onu özünə ustad sayan şagirdi olmuş, şairin əsərlərinə nəzirələr yazılmış, yaradıcılığının bədii motivləri əsasında çox sayda əsərlər yaranmışdır. S.Vurğun Nizaminin gürcü şairi Şota Rustaveliyə olan təsirindən söz açır, bu yaradıcılıq əlaqəsinin də tədqiqata ehtiyacı olduğunu vurğulayırdı: “Nizaminin dahi gürcü şairi Şota Rustaveliyə olan təsiri də öyrənilməyib. Rustaveli və Nizaminin tərcüməsi üzərində işləyərkən onların yaradıcılığında xeyli oxşar cəhətlər müəyyən etdim. Həm ayrı-ayrı milli ədəbiyyatların tarixini, həm də xalqımızın qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi üçün bununla ciddi və prinsiplial məşğul olmaq lazımdır”.

S.Vurğun qeyd edir ki, Nizami yaradıcılığı Azərbaycanın, Şərqi, Zaqafqaziyanın hüdudlarından çox kənara çıxır. Qədim və orta əsrlər Azərbaycanının yüksək humanizmi və mütərəqqi ideyaları ilə qidalanmış zəngin Nizami irsi Avropa xalqlarının ədəbiyyatına da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Şair sələfinin Höte tərəfindən necə xarakterizə olunmasını xatırladır, bunun klassik Azərbaycan ədəbiyyatının Avropa mədəniyyətinə təsirini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətli fakt olduğunu vurğulayırdı.

Həqiqətən də Nizaminin Qərb və Şərq ədəbiyyatı ilə əlaqələrini, onun dünya ədəbiyyatındakı mövqeyini, təsir dairəsini araşdıran görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərin - Əkbər Ağayevin (“Nizami və dünya ədəbiyyatı”), Əli Sultanlının (“İskəndərnamə” və Qərbi Avropa ədəbiyyatı”), Leyli və Məcnun” və Qərbi Avropa ədəbiyyatı”), Nuşabə Araslının (“Nizami və Türk ədəbiyyatı”), R.Azadənin, (“Nizami və onun poeziya sələfləri”) X.Yusifovun (“Şərqdə intibah və N.Gəncəvi”) bu sahədə apardıqları işlərlə tanış olduqda S.Vurğunun təklif və iradlarının nə qədər elmi əhəmiyyət daşıdığını görürük. Ə.Ağayev N.Gəncəvinin dünya ədəbiyyatına, o cümlədən

Avropa ədəbiyyatına olan təsiri, şairin Höte, Heyne, Qotsi, Şiller yaradıcılığı ilə əlaqəsinin oxşar cəhətləri haqqında araşdırmalarında xüsusilə bəhs edirdi.

S.Vurğun Nizami irsinin tədqiq olunmasını nəyə görə vacib hesab edirdi? Birinci, ona görə ki, şairin əsərlərinin elmi və fəlsəfi mahiyyətinin, ideya dəyərlərinin, insanın düşüncə və fikrinə nüfuz gücünün, poetik və məfkurəvi məziyyətlərinin və onun timsalında Azərbaycan ədəbi-estetik fikrinin zəngin sütunlar üzərində formalaşmasının təbliğ olunmasını istəyirdi.

İkinci, Nizami yaradıcılığında humanizm və vətənpərvərlik, romantik üslubdan istifadə, konflikt və ziddiyyətlərin böyük məharətlə qurulması, yaratdığı obrazı bütün daxili mürəkkəbliyi ilə ifadə etmək bacarığı, ideal qəhrəmanın bütün tamlığı ilə təsviri kimi keyfiyyətlərdən çağdaş ədəbi prosesin, canlı ədəbi gerçəkliyin inkişaf və təkamülündə istifadəni vacib sayırdı.

XII yüzilliyin mütəfəkkiri hər cür süniliyi, insan zəkasına və şüuruna, sağlam fikir və məntiqə zidd olan hər şeyi rədd edir, istər həyat hadisələrində, istərsə də yaradıcılığında təbiiliyə üstünlük verirdi. Nizaminin qəhrəmanları əfsanəvi obrazlar, hurilər, mələklər deyil, düşünüən, yaradan canlı insan surətləridir. Mahir söz ustasının yaratdığı insan xarakterləri, obrazları monumentallığı ilə diqqəti çəkir. Şair onların daxili aləmlərini bütün çalar və təzadları ilə birgə göstərir, psixoloji aləmlərini məharətlə açırdı.

Məlumdur ki, Nizami bəzi sələfləri, zəmanəsinin bir çox şairləri kimi yüksək mənəvi və yaxşı yaşayış üçün saraylara getməmiş, xalqın içində yaşamış, öz ilhamını da xalqdan almışdır. O, öz əsərlərində mənsub olduğu xalqın həyat və yaşamını, adət-ənənələrini, yüksək düşüncə və arzularını, qayğı və ehtiyaclarını canlı şəkildə təsvir etmişdir. Şair öz əsərlərində xalq ədəbiyyatı, folklor nümunələri, el incilərindən yetərincə faydalanmışdır.

S.Vurğunun qənaətinə görə, Nizami fantaziyası xalqımızın zəngin folkloru ilə - əfsanə və nağılları, rəvayət və deyimləri, xalq hikməti ilə bəzənmiş, cilalanmış və bir müdriklik kəsb etmişdir. Demək olar ki, şairin bütün poemaları Azərbaycanın, Şərqi şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanmışdır. S.Vurğun bu faktı şairin mənəvi qəhrəmanlığı kimi səciyyələndirir, xalqın milli-mənəvi sərvətinə, estetik təfəkkür tərzinə bu qədər bağlılığına görə düha sahibinə yüksək dəyər verirdi.

Bu gün də xalqın dilində aforizmlər, zərbi məsəllər şəklində işlənən xeyli incilər var ki, onların müəllifi Nizami Gəncəvidir. Bu incilər xalq ədəbiyyatının nümunələrinə o qədər qaynayıb qarışmışdır ki, bəzən bunların müəllifinin Nizami, yaxud xalq olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. S.Vurğun bunu öz məqalələrində dəfələrlə qeyd etmiş, xalqla, xalq ədəbiyyatı ilə bu bağlılığı şairin yaradıcılığında mövcud olan xəlqiliyin əsası kimi qiymətləndirmişdir. Təsədüfi deyildir ki, Səməd Vurğun özü də "Aydın əfsanəsi", "Qız qayası", "Bulaq əfsanəsi", "Aslan qayası" kimi əsərlərinin mövzusunda xalq əfsanə və rəvayətlərindən götürmüşdür. S.Vurğun da öz sələfi kimi həm yazılı və həm də xalq ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrindən bəhrələnmiş, zəngin söz xəzinəsindən istifadə etmişdir.

Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvi ilə Səməd Vurğun yaradıcılığında bir ruh uyğunluğu mövcuddur. Biz bu əlaqə və bağlılıqdan Füzuli və Vurğun, Vaqif və Vurğun mövzusunda danışanda da bəhs edə bilərik. Amma bu uyarlıq Füzuli və Səməd Vurğun yaradıcılığında dərin psixologizm, Vaqif - Vurğun şeiriyyatında lirizm çalarında müşahidə olunursa, Nizami - Vurğun münasibətində dərin fəlsəfi ümumiləşdirmələr, epik forma, estetik görüşlər sistemi kontekstində meydana çıxır.

"Azərbaycan" qəzeti, 2021, 07 may